O‘ZBEK TILIDAGI SO‘Z BIRIKMALARI TUZILISHI

Ozoda Eshqobilova Xalikulovna

Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Xorijiy tillar kafedrasi katta o‘qituvchisi

Abstrakt. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi so‘z birikmalarining tuzilishi, tarkibiy qismlari, grammatik xususiyatlari va asosiy turlari tahlil qilinadi. So‘z birikmasi o‘zbek tilining sintaktik tizimida muhim birlik bo‘lib, kamida ikki mustaqil so‘zning mazmuniy va grammatik jihatdan tobelanishi asosida shakllanadi. Maqolada hokim va tobe so‘z, so‘zlarning bog‘lanish usullari, bitishuv, boshqaruv va moslashuv, shuningdek, otli, fe’lli, sifatli, ravishli va sonli so‘z birikmalarining xususiyatlari yoritiladi. O‘zbek tilida so‘z tartibining asosan hokim so‘zning keyin kelishi tamoyiliga asoslanishi misollar orqali ko‘rsatiladi. Shuningdek, so‘z birikmalarining gap tuzilishidagi o‘rni va nutqni shakllantirishdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: so‘z birikmasi, hokim so‘z, tobe so‘z, sintaksis, bitishuv, boshqaruv, moslashuv, otli birikma, fe’lli birikma, so‘z tartibi, sintaktik aloqa.

Kirish

O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, uning grammatik qurilishida agglutinativlik, so‘z tartibi va grammatik vositalarning izchil qo‘llanishi muhim o‘rin tutadi. O‘zbek tilining sintaktik tizimida so‘zlarning o‘zaro bog‘lanishi natijasida turli xil sintaktik birliklar hosil bo‘ladi. Shunday birliklarning asosiylaridan biri **so‘z birikmasi** hisoblanadi. So‘z birikmasi nutqda predmet, belgi, harakat, miqdor, holat va boshqa munosabatlarni aniqroq ifodalash imkonini beradi. Masalan:

- **chiroyli uy**
- **katta shahar**
- **kitob o‘qimoq**
- **maktabga bormoq**
- **uchta kitob**
- **juda tez**
- **talabaning daftari**

Ushbu birikmalarda so‘zlar tasodifiy emas, balki ma’lum grammatik va semantik munosabat asosida birlashadi.

1. So‘z birikmasi tushunchasi. O‘zbek tilida **so‘z birikmasi** ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zning biri ikkinchisiga tobelanishi asosida hosil bo‘lgan sintaktik birlikdir. So‘z birikmasida ikki asosiy komponent mavjud:

1. **Hokim so‘z**
2. **Tobe so‘z**

Masalan:

chiroyli uy

Bu birikmada:

- **uy** — hokim so‘z;
- **chiroyli** — tobe so‘z.

Chunki “chiroyli” so‘zi “qanday uy?” savoliga javob beradi va “uy” so‘ziga bog‘lanadi.

Yana:

kitobni o‘qimoq

Bu yerda:

- **o‘qimoq** — hokim so‘z;
- **kitobni** — tobe so‘z.

2. Hokim va tobe so‘z

So‘z birikmasining tarkibidagi so‘zlardan biri asosiy ma’noni ifodalab, ikkinchisini o‘ziga tobe qiladi.

Hokim so‘z. Hokim so‘z birikmaning asosiy mazmuniy markazidir.

Masalan:

yangi kitob

→ **kitob** — hokim so‘z.

tez yugurmoq

→ **yugurmoq** — hokim so‘z.

uchta daftar

→ **daftar** — hokim so‘z.

Tobe so‘z. Tobe so‘z hokim so‘zga ma’lum grammatik vosita yoki shakl orqali bog‘lanadi.

Masalan:

talabaning kitobi

→ **talabaning** — tobe so‘z
→ **kitobi** — hokim so‘z.

3. O‘zbek tilida so‘z birikmalarining asosiy tuzilishi. O‘zbek tilida so‘z birikmalarining eng muhim xususiyati — **tobe so‘zning hokim so‘zdan oldin kelishi**.

Umumiy model:

Tobe so‘z + Hokim so‘z

Masalan:

- **katta uy**
- **qiziqarli kitob**
- **yosh o‘qituvchi**
- **yangi maktab**
- **uchta talaba**

Fe’lli birikmalarda ham tobe so‘z odatda fe’ldan oldin keladi:

- **kitob o‘qimoq**
- **maktabga bormoq**
- **do‘stini chaqirmoq**
- **vazifani bajarmoq**

Bu xususiyat o‘zbek tilining SOV (Subject–Object–Verb) tipidagi so‘z tartibi bilan ham bog‘liq.

4. So‘z birikmalarining bog‘lanish usullari. O‘zbek tilida so‘z birikmalari asosan uch xil usulda bog‘lanadi:

1. **Bitishuv**
2. **Boshqaruv**
3. **Moslashuv**

Ushbu usullar so‘zlarning grammatik jihatdan qanday munosabatga kirishishini ko‘rsatadi.

5. Bitishuv. Bitishuv — so‘zlarning hech qanday maxsus grammatik qo‘shimchasiz, asosan so‘z tartibi va mazmuniy yaqinlik orqali bog‘lanishidir.

Masalan:

- **katta uy**
- **chiroyli gul**
- **qiziqarli kitob**
- **tez yurmoq**
- **besh talaba**
- **juda yaxshi**

Bu birikmalarda tobe va hokim so‘zlar maxsus kelishik qo‘shimchasi orqali bog‘lanmagan.

Masalan:

katta uy

→ katta + uy

tez yurmoq

→ tez + yurmoq

Bitishuvda so‘zlarning joylashuvi katta ahamiyatga ega.

6. Boshqaruv. Boshqaruv — hokim so‘zning tobe so‘zdan ma’lum grammatik shaklda kelishini talab qilishi orqali hosil bo‘ladigan bog‘lanishdir.

Masalan:

- **kitobni o‘qimoq**
- **maktabga bormoq**
- **do‘stidan so‘ramoq**
- **ukasi bilan gaplashmoq**
- **Vatan haqida gapirmoq**

Bu birikmalarda tobe so‘z kelishik yoki ko‘makchi yordamida hokim so‘zga bog‘langan.

Masalan:

kitobni o‘qimoq

→ **kitobni** — tushum kelishigi → **o‘qimoq** — hokim fe’l.

maktabga bormoq

→ **maktabga** — jo‘nalish kelishigi → **bormoq** — hokim fe’l.

7. Moslashuv. Moslashuv — tobe va hokim so‘zning grammatik shakllar jihatidan bir-biriga moslashib bog‘lanishidir.

O‘zbek tilida moslashuv, ayniqsa, **qaratqich-qaralmish** munosabatida yaqqol ko‘rinadi.

Masalan:

- **talabaning kitobi**
- **o‘qituvchining xonasi**
- **bolaning o‘yinchog‘i**
- **maktabning hovlisi**

- **do‘stimning uyi**

Masalan:

talabaning kitobi

Bu yerda:

talabaning — qaratqich
kitobi — qaralmish.

Tobe so‘z **-ning** qo‘shimchasini, hokim so‘z esa egalik qo‘shimchasini oladi.

talaba + ning → talabaning

kitob + i → kitobi

Shu sababli ular moslashuv asosida bog‘langan.

8. Otli so‘z birikmalari. Hokim so‘zi ot bo‘lgan birikmalar **otli so‘z birikmalari** deyiladi.

Masalan:

- **katta uy**
- **yangi maktab**
- **chiroyli shahar**
- **uchta kitob**
- **talabaning daftari**
- **universitet binosi**

Otli birikmalarning tuzilishi turlicha bo‘lishi mumkin:

Sifat + Ot

→ chiroyli uy

Son + Ot

→ beshta kitob

Olmosh + Ot

→ mening kitobim

Ot + Ot

→ universitet binosi

Qaratqich + Qaralmish

→ bolaning kitobi

9. Fe'lli so'z birikmalari. Hokim so'zi fe'l bo'lgan birikmalar **fe'lli so'z birikmalari** deyiladi.

Masalan:

- **kitob o'qimoq**
- **xat yozmoq**
- **maktabga bormoq**
- **do'stiga yordam bermoq**
- **vazifani bajarib bo'lmoq**
- **tez yugurmoq**

Fe'lli birikmalarda tobe so'z turli grammatik munosabatlarda bo'lishi mumkin.

Masalan:

kitobni o'qimoq

→ obyekt munosabati.

maktabga bormoq

→ yo‘nalish munosabati.

tez yugurmoq

→ holat munosabati.

do‘sti bilan gaplashmoq

→ birgalik munosabati.

10. Sifatli so‘z birikmalari. Hokim so‘zi sifat bo‘lgan birikmalar ham o‘zbek tilida uchraydi.

Masalan:

- **juda chiroyli**
- **nihoyatda muhim**
- **ancha qiyin**
- **juda katta**
- **o‘ta foydali**

Bu birikmalarda ravish yoki boshqa kuchaytiruvchi birlik sifatga tobe bo‘ladi.

Masalan:

juda chiroyli

→ **juda** — tobe komponent
→ **chiroyli** — hokim komponent.

11. Ravishli so‘z birikmalari. Hokim so‘zi ravish bo‘lgan birikmalar ravishli so‘z birikmalari hisoblanadi.

Masalan:

- **juda tez**
- **nihoyatda sekin**
- **ancha uzoqda**
- **juda yuqorida**
- **g‘oyat ehtiyotkorona**

Bu birikmalarda ravishning darajasi yoki ma’nosi boshqa so‘z yordamida aniqlashtiriladi.

12. Sonli so‘z birikmalari. Son bilan otning birikishi natijasida miqdoriy munosabat ifodalanadi.

Masalan:

- **ikki kitob**
- **besh talaba**
- **o‘nta daftar**
- **uchta xona**
- **yigirma nafar o‘quvchi**

Bu yerda son tobe, ot esa hokim so‘z vazifasida keladi.

Masalan:

uchta kitob

→ uchta — tobe so‘z → kitob — hokim so‘z.

13. Olmoshli so‘z birikmalari. Olmoshlar ham boshqa so‘zlarga tobe yoki hokim holatda kelishi mumkin.

Masalan:

- **mening kitobim**
- **sening uying**
- **bizning universitetimiz**
- **bu kitob**
- **shu masala**
- **o‘sha odam**

Ayniqsa, **mening kitobim**, **sening daftaring** kabi birikmalar moslashuv asosida tuziladi.

14. So‘z birikmasining kengayishi. O‘zbek tilida so‘z birikmalari bir nechta komponent hisobiga kengayishi mumkin.

Masalan:

kitob

→ qiziqarli kitob

→ juda qiziqarli kitob

→ juda qiziqarli yangi kitob

→ kutubxonadagi juda qiziqarli yangi kitob

Bu jarayon so‘z birikmasining **kengayishi** deyiladi.

Masalan:

Universitetning yangi binosi

Bu birikmada:

- universitetning — tobe;
- yangi — tobe;
- binosi — hokim.

Demak, bitta hokim so‘zga bir nechta tobe komponent bog‘lanishi mumkin.

15. O‘zbek tilida so‘z tartibining ahamiyati. O‘zbek tilida so‘z tartibi grammatik va mazmuniy munosabatlarni aniqlashda muhim vositalardan biridir.

Masalan:

yangi kitob

Bu yerda **yangi** so‘zi **kitob**ni aniqlaydi.

O‘zbek tilida aniqlovchi odatda aniqlanmishdan oldin keladi:

chiroyli qiz

katta bino

qiziqarli film

yangi loyiha

Fe’l ishtirokidagi birikmalarda ham obyekt odatda fe’ldan oldin keladi:

kitobni o‘qimoq

xatni yozmoq

vazifani bajarmoq

Bu xususiyat o‘zbek tilining sintaktik qurilishida muhim o‘rin tutadi.

16. So‘z birikmasi va gapning farqi. So‘z birikmasi va gap bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, ular bir xil sintaktik birlik emas.

So‘z birikmasi:

chiroyli uy

Bu birlik faqat predmetning belgisini ifodalaydi.

Gap:

Uy chiroyli.

Bu esa tugallangan fikrni bildiradi.

Yana:

kitob o‘qimoq — so‘z birikmasi.

Men kitob o‘qidim. — gap.

Demak, gap kommunikativ birlik bo‘lib, tugallangan fikrni bildiradi; so‘z birikmasi esa gap tarkibida shakllanadigan sintaktik birlikdir.

17. Ingliz va o‘zbek tillaridagi so‘z birikmalarining farqi. Ingliz va o‘zbek tillarida aniqlovchi + ot modeli o‘xshash:

English: a beautiful house
Uzbek: chiroyli uy

Ammo fe’l va obyekt munosabatida muhim farq mavjud.

English:

read a book

→ Verb + Object

Uzbek:

kitob o‘qimoq

→ Object + Verb

Yana:

write a letter
→ xat yozmoq

learn English
→ ingliz tilini o‘rganmoq

watch a film
→ film tomosha qilmoq

Shu sababli ingliz tilini o‘zbek tilida so‘zlashuvchilar o‘rganayotganda so‘z tartibiga alohida e’tibor berishlari kerak.

18. So‘z birikmalarining nutqdagi ahamiyati. So‘z birikmalari fikrni aniq, mazmunli va grammatik jihatdan to‘g‘ri ifodalash imkonini beradi. Oddiy so‘zga qaraganda so‘z birikmasi ko‘proq ma’lumot beradi.

Masalan:

uy

faqat predmetni bildiradi.

katta zamonaviy uy

esa predmetning hajmi va xususiyatini ham ifodalaydi.

Xuddi shuningdek:

o‘qimoq

va

qiziqarli kitobni diqqat bilan o‘qimoq

o‘rtasida mazmuniy farq mavjud.

Shuning uchun so‘z birikmalarini o‘rganish o‘quvchilarning grammatik, leksik va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa

O‘zbek tilidagi so‘z birikmalari sintaktik tizimning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Ular ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zning biri ikkinchisiga tobelanishi asosida shakllanadi. So‘z birikmasining asosiy komponentlari **hokim so‘z** va **tobe so‘z**dan iborat. O‘zbek tilida so‘zlarning bog‘lanishi asosan **bitishuv, boshqaruv va moslashuv** orqali amalga oshadi. Bitishuvda so‘zlar asosan tartib va mazmuniy yaqinlik orqali, boshqaruvda kelishik yoki ko‘makchi vositasida, moslashuvda esa qaratqich-qaralmish shakllari orqali bog‘lanadi. O‘zbek tilidagi so‘z birikmalarining muhim xususiyati — **tobe so‘zning hokim so‘zdan oldin kelishi**dir. Ayniqsa, sifat + ot, son + ot, qaratqich + qaralmish va obyekt + fe’l modellarida ushbu xususiyat yaqqol ko‘rinadi. So‘z birikmalarining tuzilishini chuqur o‘rganish o‘zbek tilining sintaktik imkoniyatlarini anglash, grammatik jihatdan to‘g‘ri nutq tuzish, tarjima jarayonini takomillashtirish hamda o‘zbek va boshqa tillarning strukturaviy xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov, G‘., Shukurov, Sh., Mahmudov, N. **O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi**. Toshkent.

2. Asqarova, M., Yusupova, R. **O‘zbek tili grammatikasi**. Toshkent.
3. G‘ulomov, A., Asqarova, M. **Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis**. Toshkent.
4. Mahmudov, N., Nurmonov, A. **O‘zbek tilining nazariy grammatikasi**. Toshkent.
5. Sayfullayeva, R. va boshqalar. **Hozirgi o‘zbek adabiy tili**. Toshkent.
6. Mengliyev, B. **Hozirgi o‘zbek tili**. Toshkent.
7. Hojiyev, A. **Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati**. Toshkent.
8. Ne’matov, H., Rasulov, R. **O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari**. Toshkent.
9. Nurmonov, A. **O‘zbek tilshunosligi tarixi**. Toshkent.
10. O‘zbek tilining **izohli lug‘ati**. Toshkent.